

УДК 37:351.851

DOI <https://doi.org/10.37915/pa.vi51.376>

Гончар М. В.,
orcid.org/0000-0002-1508-5276

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД НАГЛЯДОВОЇ ПРАКТИКИ У СФЕРІ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ВІД ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ДО ЛІКВІДАЦІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті акцентовано, що перша згадка про практику нагляду за навчальними закладами на українських землях стосується доби Київської Русі та датується 1097 р. У той час контроль (нагляд) у сфері освіти не регламентувався жодним документом і носив дорадчий характер.

Зазначено, що з кінця XVI ст. питання нагляду за діяльністю корпоративних навчальних закладів ордену єзуїтів та православних братств на українських землях поступово набувають уніфікованого характеру через їх регламентацію у статутних документах. Беззаперечний вплив на їх становлення відіграли західноєвропейські освітні традиції того часу. Особливо в цьому питанні вирізняється системоутворювальна модель сформована в єзуїтському ордені, що мала дві складові: загальноорганізаційний нагляд за мережею навчальних закладів та внутрішньошкільний нагляд.

Відзначено вплив західноєвропейської освітньої традиції на розвиток освітньої практики одного зі стовпів східноєвропейської вищої школи – Києво-Могилянської колегії (академії), що на початку XVIII ст. знайшло відображення в освітній діяльності інших навчальних закладів на українських землях.

Звернуто увагу на те, що з 20-х років XVIII ст. на території Гетьманщини формувався прототип моделі державного нагляду за духовними навчальними закладами, що знайшла відображення в царському урядовому документі «Духовний регламент». Ця модель передбачала переважно зовнішній контроль, але мала певний механізм зворотного зв'язку.

Зроблено висновок, що протягом XI–кінця XVIII ст. в історії української освіти було накопичено певний досвід формування наглядової практики за освітньою діяльністю навчальних закладів, що впродовж свого становлення зосереджувалась в системі навчальних закладів конфесійного спрямування та набувала формальних ознак через регламентацію у статутних, а згодом – урядових нормативних актах.

Ключові слова: державний контроль (нагляд) у сфері освіти, Київська Русь, Річ Посполита, єзуїтський орден, православні братства, Києво-Могилянська академія, Гетьманщина.

Постановка проблеми. Формування нової вітчизняної освітньої моделі має ґрунтуватися як на прогресивній світовій практиці, так і на ретроспективному досвіді української освіти, яка має глибоку й продуктивну історію. Виходячи з того, що реформи комплексно охоплюють усі ланки освітньої системи, важливого значення набувають питання вдосконалення механізмів забезпечення якості освіти з урахуванням продуктивних ідей історико-педагогічного досвіду інституту державного контролю (нагляду) у сфері освіти України.

Аналіз досліджень. Історія освіти Київської Русі, козацької доби та періоду Гетьманщини знайшла своє відображення у численних працях М. Грушевського, О. Кмель, В. Маслійчука, В. Павленко, В. Панашенко, Л. Прокопенка, С. Серякова, С. Сірополка, П. Толочка, З. Хижняк, Т. Шевченко, Д. Яворницького, М. Ярмаченка та ін. Переважно в них розкриваються окремі питання організації освіти на українських землях, діяльності єзуїтських колегій, братських шкіл, Острозької та Києво-

Могилянської академії тощо. У той же час, становлення наглядної практики у сфері освіти залишилися дещо поза увагою.

Метою статті є ретроспективний аналіз наглядної практики у сфері освіти, що формувалася на українських землях впродовж X – кінця XVIII століть у контексті розвитку вітчизняної освітньої політики.

Виклад основного матеріалу. Деякі ознаки державного нагляду за організацією навчання віднаходимо ще за доби Київської Русі. Перефразовуючи Д. Наливайка, можна схарактеризувати цей період (IX – перша половина XIII ст.) як поступ давньоруської освіти, що розвивалася у складі греко-слов'янської культурної спільноти в загальному європейському руслі [12, с. 56].

За князювання Володимира Святославовича, як наголошує П. Толочко, в Києві вже існувала державна школа, де книжне вчення пізнавали діти найближчого оточення князя [18, с. 310–311]. Під княжою та церковною опікою перебували школи грамоти, монастирські та соборні школи, школи «книжного вчення» при княжих дворах, де дидакалі (учителі), переважно з числа духівництва, в різній мірі навчали дітей широких верств населення читати, писати, рахувати, а також церковному співу. Водночас, як слушно зазначав Ф. Титов, Русь не знала шкіл як постійного, влаштованого за особливим загальним планом, органу освіти, що засновувався і утримувався за кошти уряду або суспільства [4, с. 13–14].

Здійснення витрат з княжої скарбниці (тобто опіка) найімовірніше вимагало від княжого апарату проведення спорадичних заходів щодо спостереження за добросовісним учителюванням. Підтвердженням цьому є чи не єдина писемна згадка про «надзираніє училищ» у літописі Нестора Чорноризця (відомого нам як Нестор Літописець), наведена в багатотомній праці «История российская» В. Татищева. У повідомленні про події 1097 року ієродиякон Нестор пише, що за вказівкою волинського князя Давида Ігоровича він їздив до Володимира на Волині для «смотренія ради училищ и наставленія учителей»* [5, с. 181].

**Достовірність наведеного В. Татищевим тексту літопису Нестора та інших першоджерел, що в оригіналі не дійшли до нашого часу, неодноразово піддавалася сумніву істориками різних часів (скажімо, М. Грушевський називав їх компіляцією). Зокрема, в альтернативному тексті літопису з Лаврентіївського списку в повідомленні за 1097 рік згадка про училища відсутня. Водночас П. Толочко, опираючись на думку таких авторитетних медієвістів як М. Тихомиров, Б. Рибаків, А. Кузьмін, відкидає всі сумніви щодо автентичності першоджерел опублікованих В. Татищевим.*

Можемо припустити, що в межах тогочасного розуміння управлінських процесів, княжа адміністрація вважала за необхідне наглядати за шкільними закладами, що перебували під її опікою, надаючи доручення освіченим та наблизеним до двору особам здійснювати огляд шкільного приміщення, ймовірно, збирати в місцевого населення свідчення про навчання їх дітей та (за підсумками такого спостереження й виходячи з потреб княжого двору) надавати певні вказівки вчителю. Також ймовірно, що за результатами такого огляду відбувався зворотній зв'язок у формі усного звіту князю про результати виконання його доручення.

Дещо ідеалістично про повідомлення Нестора висловився історик середини XIX ст. В. Аскоченський, назвавши його «свідченням, що і в ті часи був вже влаштований правильний нагляд за перебігом навчання та зовнішнім благополуччям училищ» [1, с. 8]. Це навряд чи відповідало реаліям того часу, але повністю співпадало з духом сучасності автора. Говорити про «правильний нагляд» недоречно, оскільки нам не відомі великокняжі рішення, що, можливо, регламентували питання освітньої сфери в зазначений період (на це також звертає увагу дослідниця Н. Біюшкіна) [2, с. 88].

Варто зазначити, що у X–XIII ст. на Русі писемними були не тільки знать та духовенство, але й досить значний відсоток населення, особливо міського.

За сучасними даними відомості про функціонування шкіл зустрічаються у 87 давньоруських містах (з 224 відомих у XII ст.) [15, с. 12, 21].

Доба монголо-татарської навали та феодальної роздробленості на тривалий час загальмувала розвиток освіти на українських землях. Джерелом навчання в ті часи залишалися монастирі, де велася підготовка молоді для потреб церкви. Окремі навчальні осередки улаштувались при дворах удільних князів у Києві, Чернігові, Галичі, Холмі та інших стольних містах, де готували молодих дружинників («отроків»), щоб задовольнити потребу в освічених кадрах для княжої адміністрації. Фактично освіта тоді носила елітарний характер. З життя майбутнього Митрополита Київського і всієї Русі Петра Ратенського (?–1326) відомо, що він народився в заможній волинській боярській родині. З семи років його віддали «книгам учитися». Хлопчик спершу навчався погано і лише згодом наздогнав ровесників. Процес навчання був зорієнтований на давні кийівські зразки: вивчали читання, письмо (церковнослов'янською мовою), церковний спів. У деяких школах також навчали іконопису [6, с. 242–243].

Пожвавлення освітніх процесів розпочалося з середини XIV ст. в умовах експансії католицької церкви та ордену єзуїтів, що підтримувався польськими монархами та поширився на всі українські землі після об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в результаті Люблінської унії 1569 р. в єдину державу Річ Посполиту. Цьому намагалася протистояти православна церква, що спиралася на традиційні погляди українських князів та православної шляхти щодо необхідності збереження батьківської віри. До останнього табору належала також шляхта, яка підтримувала різні протестантські течії, що набули поширення в Україні в ході Реформації.

Отже, на українських теренах (переважно на Галичині та Західному Поділлі) поряд з традиційною давньоруською системою елементарної освіти почала формуватися освітня система «латинського типу», характерна для західноєвропейських країн [15, с. 87].

Католицька шкільна середня освіта складалася з двох ступенів, які не були пов'язані між собою. Їхня програма охоплювала сім вільних наук – тривіум і квадрівіум. До першого ступеня входили: латинська граматики, риторика, діалектика. Другий включав арифметику, геометрію, музику та астрономію. Також вивчалися католицькі церковні обряди та основи теології.

Найбільш важливою ланкою початкової освіти були школи при кафедральних соборах у центрах єпархій, які підпорядковувались капітулі (дорадчому органу при єпископі), що призначала спеціальних посадових осіб – кафедральних схоластів. До їх обов'язків належала турбота про утримання шкільної будівлі, оплата праці вчителів, контроль за викладанням, а також поведінкою вчителів та учнів. На зламі XIV–XV ст. такі школи діяли при кафедральних соборах Львова, Холма, Перемишля та Кам'янець-Подільська.

Із середини XV ст. міські влади під впливом ідей Відродження та з урахуванням інтересів бюргерства вибороли право здійснювати частковий контроль за діяльністю кафедральних шкіл. Зросла участь світських осіб у закладенні шкіл не тільки у містах, а й у селах та містечках. Такі школи, що відкривалися при парафіяльних костелах з дозволу єпископа, але за ініціативою міщан і утримувалися ними, набували все більшого поширення.

У 1444 р. польський король Владислав III надав привілей Львову на право організації міської школи під управлінням і на кошти міської ради з правом призначати і зміщати учителів на власний розсуд. Загалом від початку XV ст. вчителі в більшості католицьких шкіл повинні були мати досить високу кваліфікацію – щонайменше звання бакалавра. Учитель без такого диплому міг розраховувати лише на роботу в сільській школі [там само, с. 34–36].

Дуалізм управління католицькими школами періодично породжував конфліктні ситуації між духовенством та міщанами. До прикладу, у львівських міських книгах середини XIV ст. збереглися відомості про конфлікт, що виник між парохом Іваном Русиним і міщанами за вплив на кафедральну школу при костьолі Успіння Діви Марії, що вирішився не на користь останніх.

Урешті боротьба за керівництво школою між міською владою й капітулою закінчилася перемогою духовенства, закріпленою в документі 1514 р. Згідно з ним майже всі важливі рішення (починаючи від затвердження кандидатури ректора) приймала капітула, а магістрат тільки виконував її розпорядження (чи погоджувався з ними) та займався ремонтом шкільних приміщень [6, с. 386].

З кінця XVI – початку XVII ст. помітним осередком реформаційних процесів стала Волинь, дещо пізніше – Західна Київщина. Найміцніші позиції тут утримувала соцініанська течія протестантизму, що надавала особливого значення освіті як засобу розумового і морального самовдосконалення та підтримувалась українськими заможними шляхетськими родинами. Відомо про освітню діяльність кальвіністських шкіл у Крилові (між 1593–1612 рр.) і Берестечку (між 1585 і початком 1640-х рр.), а також соцініанських шкіл на Волині (у Бабині (між 1633–1649 рр.), Березьку (1638–1644 рр.), Киселині (1614–1638 рр.), Гощі (1600–1639 рр.) та Київщині (в Черняхіві (друга чверть XVII ст.).

У тих королівських містах, де до міських рад входили лише протестанти, або де вони переважали, з міської скарбниці оплачувалось утримання вчителів та матеріальне забезпечення навчальних закладів. Подекуди в цих містах бургомістр очолював схолярхат, який контролював діяльність школи; ці обов'язки були вельми почесними.

Протестантське шкільництво було децентралізованим. Визначений на черговому синоді тієї чи іншої конфесії загальний план навчання реалізувався під контролем обраних громадою сеньйорів (духовних і світських опікунів школи), які наглядали за поведінкою вчителів та учнів, піклувалися про матеріальні потреби навчального закладу [6, с. 578; 20, с. 49].

Відомо, що головним опонентом протестантів у боротьбі за душі віруючих були єзуїти, члени Товариства Ісусового – католицького чернечого ордену нового типу, націленого на активну освітньо-пропагандистську роботу серед мирян. Упродовж другої половини XVI ст. орден єзуїтів запровадив, по суті, нову систему освіти, що відповідала потребам релігійного оновлення, завдяки асиміляції здобутків гуманізму і Реформації. Оскільки ж головною метою нового шкільництва було розповсюдження католицької віри, то, аби якнайбільше привабити молодь, її навчали й утримували в колегіях безкоштовно, водночас офіційно проголошуючи принцип терпимості до віросповідання учнів-некатоликів.

Упродовж 1580–1590-х рр. було сформовано єдиний статут єзуїтських шкіл «Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu», виданий друком 1599 р. Він регламентував широке коло питань організації та навчального процесу єзуїтських шкіл, зокрема: правила для керівної ланки – провінціала, ректора, префекта вищих студій, префекта нижчих студій; спільні правила для професорів вищих курсів (філософії і богослов'я) та нижчих (граматики, поетики і риторики); окремі правила для професорів, які викладали навчальні дисципліни. Там само було наведено засади складання письмових іспитів, вручення нагород, а також правила для схоластиків, світських учнів і для тих, хто протягом двох років індивідуально повторював богослов'я [20, с. 10].

Існувало два основні типи єзуїтських шкіл – середнього і вищого рівня. Останню ще називали повною колегією. Як навчальний заклад вищого типу вона могла користуватися правами академії. Колегії середнього рівня давали типову середню освіту.

Перша єзуїтська колегія на українських землях відкрилася 1575 р. в Ярославі (1575–1773 рр., нині місто в Польщі). Упродовж XVI–XVIII ст. були засновані й діяли

також колегії у багатьох містах: Львів (1608–1773 рр.); Луцьк (1608–1773 рр.); Кам'янець (1610–1672 рр., 1700–1773 рр., нині м. Кам'янець-Подільський); Фастів (1625 р.; 1647–1648 рр. переведена до Києва); Перемишль (1626–1627 рр., 1654–1773 рр.); Острог (1626/27–1773 рр.); Вінниця (1630–1648 рр., 1732–1773 рр.); Кросно (1631–1773 рр.); Переяслав (1636 або 1638–1648 рр.); Новгород-Сіверський (1636–1648 рр. або після 1701–1702 рр.); Ужгород (відкрита 1640 р., належала до Австрійської провінції); Бар (1638 р., 1646–1666 рр., 1749–1773 рр.); Ксаверів (1647–1648 рр., нині село у Житомирській обл.); Овруч (1685–1773 рр.); Красностав (1688–1773 рр.); Самбір (1702–1773 рр.); Кременець (1712–1773 рр.); Станіслав (1716–1773 рр., нині м. Івано-Франківськ); Житомир (1747–1773 рр.) [9, с. 114-115; 16, с. 99, 114]. Тобто, як бачимо, дуже широка географія поширення єзуїтських колегій, що зосереджувались переважно на Правобережжі України.

1661 р. польський король Ян II Казимир підписав диплом, яким надавав Львівській єзуїтській колегії гідність академії і титул університету з правом присудження вчених ступенів.

На чолі всієї шкільної мережі стояв генерал ордену, йому підпорядковувалися провінціали – керівники регіональних відділень (українські землі тоді належали до створеної 1575 р. Польської провінції). Обов'язком провінціала був пошук молодих членів ордену, здібних до навчання та викладацької діяльності, а також інспектування шкіл своєї провінції.

Кожну школу очолював призначений провінціалом ректор. Він здійснював нагляд за навчальним процесом, мав бути присутнім на богословських і філософських диспутах, а наприкінці кожного навчального року – подавати провінціалу короткий звіт про здібності, старанність чи недбальство вчителів. Щомісяця ректор у присутності префектів проводив наради вчителів. Без відома і дозволу провінціала ректор не міг надавати вчительські посади чи позбавляти їх.

Провінціал призначав префекта – помічника ректора в організації шкільного навчання. Префект був зобов'язаний докладно знати «Ratio studiorum» та стежити, аби цих приписів дотримувались професори та учні. Якщо у школі навчалась значна кількість учнів, то тут могли бути два чи три префекти. Один із них відповідав за організацію навчання на курсах філософії й богослов'я (префект вищих студій), а другий – у граматичних та гуманістичних класах (префект нижчих студій). Префект вищих студій організовував диспути та публічні іспити для учнів філософії і богослов'я. Префект нижчих класів мав пильнувати, аби школа зберігала поділ на п'ять класів, передбачених «Ratio studiorum». Він щотижня відвідував лекції своїх підлеглих, стежачи, аби вчителі дотримувалися загального плану навчання, а також наглядав за дисципліною в класах, на шкільному подвір'ї, у церкві. Префект нижчих студій приймав і екзаменував нових вихованців, займався організацією іспитів у класах своєї компетенції, забезпечував учнів на початку року необхідними підручниками.

Префект призначав у кожному класі цензора (декуріона чи претора) з числа найкращих і найстаранніших учнів. Обов'язком цензора було стежити за порядком у класі, перевіряти усні вправи колег, подавати префектові прізвища відсутніх на заняттях і повідомляти, чи не трапилось в класі якихось пригод у присутності чи за відсутності вчителя. Аби цензор мав повагу серед колег, йому надавали якийсь привілей і право звільняти учнів від покарань за легкі провини, але за згодою вчителя. Також префект нижчих студій пильнував, щоб вчителі не виганяли учнів з занять, не використовували їхню працю і добре з ними поводитися.

Учителі підпорядковувались префектові у справі навчання й дисципліни учнів, подавали йому тези своїх лекцій. Однак вони не мали права використовувати твори авторів, які не були передбачені шкільною програмою [20, с. 53-55].

Як бачимо, з урахуванням західноєвропейської освітньої традиції в єзуїтському ордені сформувалася системоутворювальна модель організації контролю за навчальним

процесом, яка мала дві складові: 1) загальноорганізаційний нагляд за мережею навчальних закладів (генерал ордену – провінціал – ректор); 2) внутрішньо шкільний нагляд (провіціал – ректор/префекти; ректор – викладачі; префекти – викладачі/цензор). Ці процеси регламентувались загальним статутним документом.

З 80-х рр. XVI ст. поряд з єзуїтськими школами почали діяти православні братські школи. Становлення православних братств було виявом реформаційних тенденцій. Братства одним із основних завдань вбачали піднесення рівня освіченості населення шляхом заснування шкіл. Зокрема, у 1588 р. при храмі Успіння Пресвятої Богородиці була відкрита Львівська братська школа, що стала другою в Україні (після Острозької) православною школою вищого рівня.

Важливим явищем для подальшої уніфікації братської освіти стало те, що становлення Львівської братської школи відбувалося на основі статуту – нормативного документу, який став зразком для інших братських шкіл. Посилювало значення та легітимність статуту школи й те, що 1 січня 1586 р. він був затверджений антиохійським патріархом Йоакимом V.

На думку В. Павленко, про досвід роботи братських шкіл, які працювали на території сучасної України, знав видатний чеський педагог Я. Коменський, оскільки прослідковується аналогія між статутом Львівської братської школи та твором Я. Коменського «Закони добре організованої школи» [14, с. 245].

Школа перебувала під безпосереднім контролем братства. На чолі неї, як правило, стояв ректор. Згідно зі статутом двоє виборних братчиків мали дбати про матеріальне забезпечення закладу, наглядали за вчителем, адже «щоб доглядали науки й добрі та лукаві діла дидакалові – що ж бо сіє людина, те й поже» [8, с. 58]. Вони також контролювали прийом учнів та визначення суми платні за студіювання, знайомити батьків з умовами навчання. Таке встановлення світського нагляду за школою, на думку Н. Яковенко, було першим проявом секуляризації навчального процесу в православній практиці, коли школа переходила під світське управління, хоча й зберігала церковний характер [21 с. 237].

У 1592 р. за підтримки гетьмана Петра Сагайдачного Львівське братство одержало від короля Сигізмунда III право викладати в школі сім вільних наук (граматику, діалектику, риторичку, арифметику, геометрію, астрономію, музику), тобто стала школою вищого рівня. Поєднання в одному навчальному закладі різних рівнів (початкового і вищого) було характерним для середньовічної і ранньомодерної освіти у Західній Європі [6, с. 557].

Під впливом Львівської школи виникають або реорганізуються аналогічні заклади в Городку, Галичі, Комарні, Більську та інших містах. Близько 1615–1616 рр. були одночасно засновані Київська братська школа та Київське Богоявленське братство. Це засвідчує, що для фундаторів братства й школи основною була саме школа, а братство засновувалося для опіки над школою, і це мало бути його головною функцією.

Засноване у 1617 р. Луцьке братство незабаром також створило школу вищого типу. У рукописному збірнику Луцької школи вміщено два документи датовані 1624 р., що регламентували характер і структуру цього навчального закладу, а саме: «Права школи греко-слов'янської Луцької артикули» і «Порядок шкільний». Останній повторює зміст статуту львівської братської школи. «Порядок шкільний» був основним документом про організацію школи, а «Артикули прав» (статті законів) – щось на зразок правил для учнів, які розвивають і конкретизують окремі статті «Порядку». «Артикули» зосереджують увагу на підтриманні дисципліни серед учнів [там само, с. 560].

Отже, з кінця XVI ст. на прикладі єзуїтських колегій та православних братських шкіл можна спостерігати уніфікацію організаційної діяльності навчальних закладів через формалізацію її принципів у статутних документах, що, зокрема, відображали питання внутрішньошкільного нагляду. Іншим важливим явищем цього часу стали

намагання вплинути на діяльність навчальних закладів через запровадження королівськими указами певних заборон або надання привілеїв. У подальшому така регламентація тільки вдосконалювалась і охоплювала все більше питань освітнього життя на українських землях.

Непересічне значення в розвитку та поширенні освіти загалом та становленні наглядової практики у сфері освіти, зокрема, відіграли Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636 рр.) та Києво-Могилянський колегія (академія) (1632–1817 рр.).

Академію в Острозі заснував відомий меценат Костянтин-Василь Костянтинівич Острозький. Починаючи з 80-х рр. XVI ст. у різних документах Острозька школа фігурує як навчальний заклад вищого чи підвищеного типу. Православні схильні були іменувати її просто школою та академією, а католики (й, можливо, протестанти) – колегіумом, лицеем та гімназією. Водночас деякі дослідники, зокрема В. Ульяновський, звертають увагу на те, що Острозька академія не мала офіційного статусу ні вищого навчального закладу, ні навіть середнього. Як зазначає П. Кралюк, в умовах Речі Посполитої такий статус надавався переважно школам католицьким, а православним чи протестантським у тогочасних умовах конфесійного протистояння зробити це було складно [13, с. 279, 281]. Формальна невизначеність статусу закладу, як і його приватний характер, сприяли виникненню вперше в Україні світської публічної школи, незалежної не тільки від держави та католицької ієрархії, але й від православної церкви [11, с. 17].

В основу освітньої діяльності закладу, як і в братських школах, було покладено вивчення семи «вільних наук». Проте Острозька колегія докорінно відрізнялася від західноєвропейських чи польських початкових та середніх шкіл насамперед активним використанням греко-візантійської культурної спадщини та виразно національним характером. Унікальність та оригінальність її виявилися і в тому, що відповідно до культурних та політично релігійних потреб України тут своєрідно інтерпретували гуманістичну ідею «тримовного лицю» (тобто єврейсько-греко-латинського). Православний характер школи зумовив заміну іврити церковнослов'янською мовою [там само, с. 14].

Історія не зберегла ні статут, ні інші програмні документи цієї школи. Разом із тим, В. Павленко висловив припущення про її подібність до структури Києво-Могилянської академії [14, с. 255].

Києво-Могилянська колегія (академія) постав на підвалинах Київської братської школи, що ймовірно почала своє функціонування з кінця 1615–початку 1616 р. Школу до «наук елліно-славенського і латино-польського письма» було затверджено грамотою єрусалимського патріарха Феофана 1620 р., де йшлося про надання Київському Богоявленському братству прав ставропігії. За свідченням В. Аскоченського, для нагляду за училищним життям з числа членів братства обирався ректор, який на безоплатній основі щоденно мав спостерігати за вчителями та учнями, а також щомісяця проводити перевірку якості отриманих учнями знань [11, с. 77].

У 1632 р. братська школа була об'єднана з лаврською школою під покровительством намісника Києво-Печерської лаври П. Могили.

На підставі Гадяцького договору, укладеного гетьманом І. Виговським з Річчю Посполитою в 1657 р., про входження України як Князівства Руського до Речі Посполитої, було внесено пункт такого змісту: «Академію Київську дозволяє його Королівська Милість і стани коронні установити, яка має користуватися такими прерогативами і вольностями, як і Академія Краківська». У такий спосіб Києво-Могилянська академія отримала офіційно статус вищої школи. Цей договір було ратифіковано у травні 1659 р. на Великому Варшавському сеймі. Згодом права Академії підтверджено в угоді, яка була підписана королем Мішалом Корибутом Вишневецьким з гетьманом М. Ханенком в 1670 р., та грамотами московських царів 1694 та 1701 рр. [19, с. 53-54].

Дослідниця Т. Шевченко вважає, що організаційні засади новоствореної Києво-Могилянської колегії відверто спиралися на єзуїтські зразки. Єзуїтську освітню модель взяли також за приклад православні навчальні заклади – Чернігівська, Харківська, Переяславська колегії, засновані у XVIII ст. за зразком Києво-Могилянської академії (колегії) [20, с. 156, 158]. Водночас інші дослідники сходяться у думці, що Києво-Могилянський колегія (академія) увібрала у собі кращі західноєвропейські зразки організації університетської освіти [6, с. 565].

Верховну владу в академії було зосереджено в руках ректора, якого обирала академічна спільнота. Після висвячення ректору вручалися грамоти митрополита й гетьмана. Гетьманські грамоти надавалися лише при Іванові Мазепі, який мав незаперечний авторитет і право, за яким усі вищі посади, світські й духовні, погоджувалися, а потім стверджувалися гетьманськими грамотами. Іноді він сам рекомендував кандидатів на ректорську посаду [19, с. 57].

До обов'язків ректора належало здійснення загального керівництва навчальним процесом і, як ігумена, справами монастиря. В його руках перебували фінанси, він здійснював зовнішні зносини Академії. Особливою турботою ректора був підбір викладачів та призначення їх на вищі посади, відповідальність за їхні ділові й моральні якості. Він інспектував і схвалював підготовлені викладачами курси лекцій, залучав їх до громадської праці та виховних заходів. Двічі на тиждень ректор мав відвідувати класи філософії чи богослов'я, інші – за вибором, і здійснювати контроль «чому і як учать викладачі», чи не запізнюються вони на лекції й не пропускають їх. Ректор мав право опитувати студентів, переглядати їхні шкільні та домашні роботи, прослуховувати складені ними вірші, промови (орації й декламації) тощо. Від нього залежало переведення студентів у старші класи [19, с. 57-58]. Важливим обов'язком ректора було чинити суд над викладачами та студентами. Префект, якого призначав ректор, був його першим помічником з навчальної роботи. Він відвідував лекції, наглядав за поведінкою студентів, дбав про їх матеріальне забезпечення [10, с. 24].

Після запровадження в Російській імперії 1721 р. «Духовного регламенту» відбувалася поступова консолідація контролюючих важелів за Академією в руках митрополита, що призвело до того, що з 40-х років XVIII ст. Академія втратила виборну систему, а ректора та префектів почав одноособово призначати митрополит [15, с. 117].

У цьому контексті «Духовний регламент», затверджений Петром I, став важливим документом, який чи не вперше вибудував прототип моделі державного нагляду за духовними освітніми закладами, оскільки після церковної реформи Священний синод (1721 р.) як орган управління православною церквою, став частиною державного апарату управління Російської імперії. Хоча, як зазначають дослідники, намагання Священного синоду посилити свої наглядові функції за церковними навчальними закладами тривалий час «пробуксовувало» [17 с. 208, 210]. Усе ж таки цей нормативний акт, дія якого поширювалась на територію Гетьманщини, сформував певну структуру державного нагляду: Священний синод – митрополит – навчальний заклад. Зворотній зв'язок відбувався шляхом періодичного надання митрополитом статистичних звітів про навчальні заклади своєї єпархії.

Протягом другої половини XVII–XVIII ст. на українських землях сформувалася розгалужена мережа шкіл елементарної грамоти. Вони засновувались переважно за ініціативи місцевого населення, утримувалась громадою та мали на меті оволодіння учнями основам грамоти. Мережа таких шкіл була досить широкою, оскільки, як правило, вони існували при місцевих церквах. Вчителювали в них представники кліру, переважно дяки, а тому ці школи називались «дяківськими» або парафіяльними [7, с. 432]. За підрахунками Б. Біляшівського, у 30-40 рр. XVIII ст. загальна кількість шкіл на Гетьманщині становила 1334, а у 40-50-х роках – доходила до 1488 [3, с. 255].

Опосередкований нагляд за цими школами через настоятелів парафій здійснював місцевий архієрей, що передбачалося «Духовним регламентом». Окрім того, в угодах 1756 та 1776 рр. між громадою та кліром с. Кустичи Стародубського полку, що належало обозному Павлу Скорупі, містилися положення про те, що настоятель мав наглядати, щоб дячок та паламар належно виконували свої обов'язки, зокрема й учительські. У випадку провини, настоятель не мав права їх штрафувати або звільняти без згоди власника села [там само, с. 245].

В той же час, складно говорити про якісне навчання в цих школах, оскільки дячки у своїй більшості не мали педагогічних навиків та й навчальна база бажала кращого. Скажімо Панас Шафонський в своїй оцінці системи освіти Лівобережної України кінця XVIII ст. називав її застарілою й «польською»: «Жалюгідне утримання вчителів, а від того й недолік у хороших вчителях та книгах, є причиною, що наука і освіта досі в цьому краю в занедбаному і злиденному стані перебуває» [22, с. 35]. До того ж, серед сучасних дослідників побутує думка про надмірну ідеалізацію «дяківських» шкіл, які не мали реального впливу на освіченість населення Гетьманщини [23; 24].

Наступ царського режиму на автономію Гетьманщини, інкорпорація українських земель, політика закріпачення населення та секуляризаційні процеси наприкінці XVIII століття, негативно відобразились на церковнопарафіяльному шкільництві, що призвело до його поступового занепаду.

Висновки. Підсумовуючи, маємо констатувати, що перші згадки про наглядову практику за навчальними закладами з боку княжого двору датуються 1097 р. Вони не регламентувалися жодним документом і носили дорадчий характер.

З кінця XVI ст. питання нагляду за духовними навчальними закладами єзуїтів та православних братств поступово набували уніфікованого характеру через регламентацію у статутних документах. Беззаперечний вплив на їх формування відіграли західноєвропейській освітні традиції того часу. Особливо в цьому питанні вирізняється системоутворювальна модель сформована в єзуїтському ордені, що мала дві складові: загальноорганізаційний нагляд за навчальними закладами і внутрішньошкільний контроль.

На цей же період припадає виникнення на українських землях першого осередку світської приватної освіти – Острозької академії.

З 20-х років XVIII ст. на території Гетьманщини формується прототип моделі державного нагляду за церковними навчальними закладами, що знайшла відображення в царському документі «Духовний регламент». Ця модель передбачала переважно зовнішній контроль, але мала певний механізм зворотного зв'язку.

Тобто в історії української освіти XI – кінця XVIII ст. накопичено певний досвід формування наглядової практики за діяльністю шкільних закладів, що протягом свого становлення зосереджувалась в системі навчальних закладів конфесійного спрямування та набувала формальних ознак через регламентацію у статутних, а згодом – урядових нормативних актах.

Для подальших наукових пошуків актуальним є аналіз наглядової практики за шкільними закладами доби Вольностей Війська Запорозького та Гетьманщини крізь призму гетьманських універсалів та актів військової канцелярії.

Список використаних джерел:

1. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академией: в двух частях. Ч. I. К.: Университетская типография, 1856. 370 с.
2. Биюшкина Н. И. Образование на Руси и в России в X–XVIII вв.: вопросы организации и правового регулирования. *Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Общественные науки*. Пенза, 2021. № 4. С. 86–93.
3. Біляшівський Б. Парафіяльні школи Гетьманщини у XVIII столітті за матеріалами полкових ревізій. *Український археографічний щорічник*. К., 2002. Вип. 7. С. 243–258.

4. Императорская Киевская Духовная Академия в её трёхвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.): ист. записка / сост. проф. протоиерей Фёдор Титов; Василий Ульяновский, предисл., примеч. и прил., иллюстрирование. 2-е, доп. изд. К.: Гопак, 2003. СХХVII. 559 с.
5. История российская с самых древнейших времен неусыпными трудами через тридцать лет собранная и описанная покойным тайным советником и астраханским губернатором, Василием Никитичем Татищевым. Книга вторая. Москва: Напечатана при Императорском Московском университете, 1773. 536 с.
6. Історія української культури: у п'яти томах. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть / гол. ред. кол.: Б. Є. Патон (гол.), В. М. Даниленко (відп. секр.) та ін.; ред. кол. Т. 2: Я. Д. Ісаєвич (гол), Л. В. Войтович (відп. секр.) та ін. К.: Наукова думка, 2001. 848 с.
7. Історія української культури: у п'яти томах. Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть / гол. ред. кол.: Б. Є. Патон (гол.), В. М. Даниленко (відп. секр.) та ін.; ред. кол. Т. 3: В. А. Смолій (гол), В. М. Матях (відп. секр.) та ін. К.: Наукова думка, 2003. 1247 с.
8. Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / уклад.: О. О. Любар; за ред. В. Г. Кременя. К.: Знання, 2005. 767 с.
9. Кіку В. А. Єзуїтські школи. *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е-Й / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2005. С. 114–115.
10. Кмель В., Дух О. «Ratio Studiorum» в історії європейської та української освіти. *Ratio Studiorum: Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти* (Серія *Studia rationis*) / пер. з лат. Р. Паранько, пер з англ. А. Маслюх. Львів: Свічадо, 2008. С. 7–31.
11. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. *Острозька давнина: дослідження і матеріали* / відп. редактор І. З. Мицько. Вип. 1. Львів, 1995. С. 13–23.
12. Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ: Основи, 1998. 578 с.
13. Острозька академія XVI–XVII століття: енциклопедія / ред. колегія: І. Пасічник, П. Кралюк та ін. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2011. 512 с.
14. Павленко В. В. Організація навчально-виховного процесу в Острозькій академії (XVI–початок XVII століття). *Моральноетичні засади формування особистості*: монографія / за ред. проф. М. В. Левківського. Житомир: вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. С. 243–265.
15. Прокопенко Л. Л. Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (IX – початок XX ст.): монографія. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2008. 488 с.
16. Серяков С. Повсякденне життя єзуїтських шкіл України. *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в двох томах*. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / гол. ред. В. Смолій; відп. ред. В. Горобець; ред. колег.: Н. Старченко (заст. відп. ред.), Н. Білоус, В. Зема, О. Романова (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2012. С. 99–140.
17. Сухова Н. История управления духовно-учебными заведениями в России. 1807–1967 гг. *Богословский сборник*. М., 2005. Вып. 13. С. 206–235.
18. Толочко П. Київська Русь. К.: Абрис, 1996. 360 с.
19. Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. 181 с.
20. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверті XVI – середини XVII ст. Львів: Свічадо, 2005. 340 с.
21. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України: монографія. 3-тє вид. перероблене та розшир. К.: Критика, 2006. 584 с.
22. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено, сочиненное в 1786 году. К., 1851. 724 с.
23. Яременко М. Навчатися чи не навчатися? До питання про освітні стратегії посполитих Гетьманщини у XVIII ст. та пов'язану з ними соціальну мобільність. *Соціум. Альманах соціальної історії*. К., 2008. Вип. 8. С. 218–236.
24. Маслійчук В. Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII–XVIII ст.: творення історіографічного стереотипу. *Київська Академія*. К., 2009. Вип. 7. С. 73–86.

Reference:

1. Askochenskii, V. (1856). *Kiev s drevneishim ego uchilishchem Akademiei: v doukh chastiakh* [Kyiv with its oldest school, the Academy. In two volumes]. (Vol. 1). Kiev: Universitetskaia tipografiia [in Russian].

2. Biiushkina, N. I. (2021). *Obrazovanie na Rusi i v Rossii v X–XVIII vv.: voprosy organizatsii i pravogo regulirovaniia* [Education in Rus and in Russia in the 10th–18th centuries: issues of organization and legal regulation]. *Izvestiia vysshikh uchebnykh zavedenii. Povolzhskii region. Obshchestvennye nauki*, 4, 86–93 [in Russian].
3. Biliashivskiy, B. (2002). *Parafiialni shkoly Hetmanshchyny u XVIII stolitti za materialamy polkovykh revizii* [Parochial schools of the Hetmanate in the 18th century based on the materials of regimental audits]. *Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk*, 7, 243–258 [in Ukrainian].
4. Titov, F. (Ed.). (2003). *Imperatorskaia Kievskaia Dukhovnaia Akademiia v ee trekhvekovoi zhizni i deiatelnosti (1615–1915 gg.): ist. zapiska* [Imperial Kiev Theological Academy in its three-century life and activity (1615–1915): historical note]. Kiev: Gopak [in Russian].
5. Tatischev, V. N. (1773). *Istoriia rossiiskaia s samykh drevneishikh vremen neusybnymi trudami cherez tridcat let sobrannaia i opisannaia pokoinym tainym sovetnikom i astrakhanskim gubernatorom, Vasiliem Nikitichem Tatischevym* [Russian history from the most ancient times with vigilant labours thirty years later collected and described by the late Privy Councilor and Astrakhan governor, Vasily Nikitich Tatischev]. (Vol. 2). Moskva: Imperial Moscow University [in Russian].
6. Paton, B. Ye. (Ed.). (2001). *Istoriia ukrainskoi kultury: u piaty tomakh. Ukrainska kultura XIII – pershoi polovyny XVII stolit* [History of Ukrainian culture: In five volumes. Ukrainian culture of the 13th – the first half of the 17th centuries]. (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Paton, B. Ye. (Ed.). (2003). *Istoriia ukrainskoi kultury: u piaty tomakh. Ukrainska kultura druhoi polovyny XVII–XVIII stolit* [History of Ukrainian culture: In five volumes. Ukrainian culture of the second half of the 17th–18th centuries]. (Vol. 3). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
8. Kremen, V. H. (Ed.). (2005). *Istoriia ukrainskoi shkoly i pedahohiky* [History of Ukrainian school and pedagogy]. Kyiv: Znannia [in Ukrainian].
9. Kiku, V. A. (2005). *Yezuitski shkoly. Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Jesuit schools. Encyclopedia of the history of Ukraine]. (Vol. 3). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
10. Kmel, V., & Dukh, O. (2008). «Ratio Studiorum» v istorii yevropeiskoi ta ukrainskoi osvity ["Ratio Studiorum" in the history of European and Ukrainian education]. *Ratio Studiorum: Uklad studii Tovarystva Isusovoho. Systema yezuitskoi osvity*, 7-31[in Ukrainian].
11. Mytsko, I. (1995). *Ostrozka sloviano-hreko-latynska akademiia* [Ostroh Slavic-Greek-Latin Academy]. *Ostrozka davnyina: doslidzhennia i materialy*, 1, 13–23 [in Ukrainian].
12. Nalyvaiko, D. (1998). *Ochyma Zakhodu. Retseptsiiia Ukrainy v Zakhidnii Yevropi XI–XVIII st.* [Through the eyes of the West. Reception of Ukraine in Western Europe of the 11th – 18th centuries]. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
13. Pasichnyk, I., & Kraliuk, P. (2011). *Ostrozka akademiia XVI–XVII stolittia: entsyklopediia* [Ostroh Academy of the 16th–17th centuries. Encyclopedia]. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» [in Ukrainian].
14. Pavlenko, V. V. (2008). *Orhanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu v Ostrozkii akademii (XVI – pochatok XVII stolittia)* [Organization of the educational process in the Ostroh Academy (XVI–early XVII centuries)]. *Moralnoetychni zasady formuvannia osobystosti*, 243-256 [in Ukrainian].
15. Prokopenko, L. L. (2008). *Heneza ta rozvytok derzhavnoi osvithoi polityky v Ukraini (IX – pochatok XX st.)* [Genesis and development of state educational policy in Ukraine (9th – early 20th centuries)]. Dnipropetrovsk: DRIDU NADU [in Ukrainian].
16. Sieriakov, S. (2012). *Povsiakdenne zhyttia yezuitskykh shkil Ukrainy. Povsiakdenne rannomodernoi Ukrainy. Istorychni studii v dvokh tomakh. Praktyky, kazusy ta deviatsii povsiakdenne* [Everyday life of Jesuit schools in Ukraine. Everyday life of early modern Ukraine. Historical studies in two volumes: Practices, cases and deviations of everyday life]. (Vol. 1). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
17. Sukhova, N. (2005). *Istoriia upravleniia dukhovno-uchebnymi zavedeniami v Rossii. 1807–1967 gg.* [The history of the management of spiritual and educational institutions in Russia. 1807–1967]. *Bogoslovskii sbornik*, 13, 206–235 [in Russian].
18. Tolochko, P. (1996). *Kyivska Rus* [Kievan Rus']. Kyiv: Abrys [in Ukrainian].
19. Khyzhniak, Z. I., & Mankivskiy, V. K. (2003). *Istoriia Kyievo-Mohylianskoi akademii* [History of the Kyiv-Mohyla Academy]. Kyiv: Vydavnychi dim «KM Akademiia» [in Ukrainian].
20. Shevchenko, T. (2005). *Yezuitske shkilnytstvo na ukrainskykh zemliakh ostannoï chverti XVI – seredyny XVII st.* [Jesuit schooling in the Ukrainian lands of the last quarter of the 16th – middle of the 17th century]. Lviv: Svichado [in Ukrainian].

21. Yakovenko, N. (2006). *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoï Ukrainy* [Essay on the history of medieval and early modern Ukraine]. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
22. Shafonskii, A. (1851). *Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisanie s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniem Maloi Rossii, iz chastei koei onoe namestnichestvo sostavleno, sochinennoe v 1786 godu* [Chernihiv viceroyalty is a topographical description with a brief geographical and historical description of Little Russia, from whose parts the viceroyalty is composed, made in 1786]. Kiev [in Russian].
23. Yaremenko, M. (2008). Navchatysia chy ne navchatys? Do pytannia pro osvritni stratehii pospolytykh Hetmanshchyny u XVIII st. ta poviazanu z nymy sotsialnu mobilnist [To study or not to study? To the question of the educational strategies of the commonwealths of the Hetmanate in the 18th century and related social mobility]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*, 8, 218–236 [in Ukrainian].
24. Masliichuk, V. (2009). Hramotnist ta riven osvity na Livoberezhnii Ukraini XVII–XVIII st.: tvorennia istoriohrafichnoho stereotypu [Literacy and the level of education in Left Bank Ukraine of the XVII–XVIII centuries: the creation of a historiographical stereotype]. *Kyivska Akademiia*, 7, 73–86 [in Ukrainian].

Honchar M. V.,
orcid.org/0000-0002-1508-5276

RETROSPECTIVE REVIEW OF SUPERVISORY PRACTICE IN THE SPHERE OF EDUCATION ON UKRAINIAN LANDS: FROM THE AGE OF KYIVAN RUS TO THE LIQUIDATION OF THE HETMANATE

The article emphasizes that the first mention of the practice of supervision of educational institutions in Ukrainian lands refers to the era of Kyivan Rus and dates back to 1097. At that time, control (supervision) in the field of education was not regulated by any document and was of an advisory nature.

It is noted that since the end of the 16th century, issues of supervision over the activity of corporate educational institutions of the Jesuit order and Orthodox brotherhoods in Ukrainian lands have gradually acquired a unified character due to their regulation in statutory documents. The Western European educational traditions of that time had an undeniable influence on their formation. The system-forming model formed in the Jesuit order, which had two components: general organizational supervision of the network of educational institutions and intra-school supervision, stands out especially in this matter.

The influence of the Western European educational tradition on the development of the educational practice of one of the pillars of the Eastern European higher school - the Kyiv-Mohyla College (Academy) was noted, which was reflected in the educational activities of other educational institutions in the Ukrainian lands at the beginning of the 18th century.

Attention was drawn to the fact that from the 20s of the 18th century on the territory of the Hetmanate, a prototype model of state supervision of spiritual educational institutions was formed, which was reflected in the royal government document "Spiritual Regulations". This model assumed mostly external control, but had some feedback mechanism.

It was concluded that during the 11th to the end of the 18th centuries in the history of Ukrainian education, a certain experience was accumulated in the formation of supervisory practice for the educational activities of educational institutions, which during its formation was concentrated in the system of educational institutions of a confessional orientation and acquired formal features through regulation in statutory ones, and later – government regulations.

Key words: state control (supervision) in the field of education, Kyivan Rus, Polish-Lithuanian Commonwealth, Jesuit order, Orthodox brotherhoods, Kyiv-Mohyla Academy, Hetmanate.

*Дата надходження статті: 14.12.2021 р.
 Рецензент: доктор педагогічних наук, доцент Рускуліс Л. В.*